

J. F. Heijbroek

Tekeningen van Matthijs Maris uit het bezit van Ernest Fridlander

Afb. 1. De etage van Westbourne Square 18 in Londen waar Matthijs Maris van 1906 tot aan zijn dood in 1917 woonde (foto R.K.D., 's-Gravenhage).

Matthijs Maris had, toen hij in Londen woonde (1877–1917), de naam ongenaakbaar te zijn voor mensen die hem niet persoonlijk kenden. Nieuwsgierige bezoekers hield hij zoveel mogelijk buiten de deur, terwijl zijn hospita hem daarbij hielp. Diegenen die zich toch toegang wisten te verschaffen tot zijn sobere optrekje in Londen (afb. 1)¹ hebben daarover in enkele gevallen omstandig geschreven. Het bekendst is de beschrijving van het bezoek dat Lodewijk van Deyssel in 1894 met Jan Toorop aan de 55-jarige schilder bracht². In bijna lyrische bewoordingen schreef deze Tachtiger: *Ik begreep, dat ik hier op een der subliemste plaatsen van de wereld was, waarschijnlijk op de heiligste plek, die thands in Europa wordt aangetroffen*³. Hij doelde hiermee op het appartement van Maris, *een klein, lichtelijk gebocheld jong oudachtig mannetje, met heel armoedige oude en slordige kleertjes aan ... De muren waren bruin, de zoldering was bruin, geheel en al donker door het fijne, sterke licht, en niet duidelijk te onderscheiden. Grootte schilderijen stonden, alle met hun ruggen naar ons toe, op hoopen tegen de muren, alle donker bruin en duister. Nauwelijks was er, behalve voor den engen doorgang, plaats voor het éene tafeltje, dat als oud ijzer geworden was en waarop wat schilderswerktuig lag. Tusschen deze hoog opstaande bruine duisters, viel in de sublime woning een fel wit licht, opmerkelijk veel lichter dan men vermoeden zou dat van den donker grijzen hemel buiten kon dalen. En*

in dat licht, zoo heelemaal, met het hoofd, en de oogen, en de handen, stond Hij, de eenzame kunstenaar⁴.

Ellen Forest (pseudoniem voor mevr. Lucy Mary Pierson-Franssen) vertelt in haar memoires over het bezoek dat zij aan Thijs Maris in Londen bracht. ... *Ik heb een kruik jenever, een Hollandsche leverworst, een Hollandsche kaas, een Hollandsche koek bij mij. En ik ga een bos zonnebloemen koopen en dan bel ik aan, een verdieping te laag, als ik maar op de trap sta, kom ik er wel. En precies zoo is het gebeurd. Ik stond op de trap en van boven riep een stem: 'Who the devil is there?' En ik antwoordde direct in het Hollandsch:*

Afb. 2. Maris' 'grand salon' op Westbourne Square 18 in Londen. Boven het kabinet hangt een prent van de Mona Lisa door Luigi Calamatta. Maris had deze prent met krijt opgewerkt (foto R.K.D., 's-Gravenhage).

'Inderdaad de duivel met verleidingswerktuigen.' Hij kon mij niet zien, maar ik kon hem wel hooren, hij brulde van het lachen en zei: 'Kom dan maar boven.'⁵

De graficus Philippe Zilcken, die verschillende reproductie-etsen naar werken van Thijs Maris maakte, bezocht de schilder in 1912 toen hij in Londen was om een tentoonstelling van enige Hollandse schilders te organiseren. *Natuurlijk nam ik deze gelegenheid te baat om hem op te zoeken in zijn nieuwe woning van Westbourne; toen ik aangebeld had en de juffrouw was gaan zeggen, dat ik er was, kwam de grijze schilder aan de deur om te vragen 'wat kom je eigenlijk doen...?' Nadat ik hem geantwoord had, dat ik hem een bezoek kwam brengen, zeide Thijs heel vriendelijk 'kom maar boven'⁶. Maris toonde zich zeer tevreden over zijn appartement dat hij te danken had aan mevrouw Van Wisselingh (afb. 2). *Het atelier van den schilder bestond uit een klein vertrekje, dat heftig verlicht werd door een heel klein smal bovenraam, waardoor een intense lichtbundel als van een zoeklicht op zijn werken viel.**

Ook de kunsthandelaar W. J. G. van Meurs, die regelmatig met Maris correspondeerde en hem verschillende keren bezocht⁸, en de Engelse schilder E. D. E. Fridlander geven soortgelijke beschrijvingen van hun eerste bezoek(en) aan Matthijs Maris⁹.

Ernest D. E. Fridlander (1870-1960) had bij toeval gehoord over de teruggetrokken levende Hollandse schilder, die zich voornamelijk bezighield met het schilderen van bruiden. Toen hij in het voorjaar van 1899 twee werken van Matthijs Maris had gezien op een expositie in Londen, was hij er zó door gefascineerd dat hij met hem in contact wilde komen. Hij toog naar St. John's Wood Terrace, waar Matthijs in die tijd op kamers woonde. Na zijn eerste bezoek hebben Fridlander en later ook zijn vrouw Ethel (geb. Martin) hem regelmatig opgezocht. Ernest David Emmanuel Fridlander werd op 3 november 1870 geboren in Coventry¹⁰. Zijn vader was horlogemaker voor het Engelse hof en hoopte vurig dat zijn zoon een wetenschappelijke carrière zou gaan beginnen. Toen Ernest enige tijd in Cambridge op Emmanuel College gestudeerd had en daar

Afb. 3a en b (links). Voorstudies (recto en detail verso) voor het schilderij *Het meisje met de geitjes*. Rechtsboven een studie voor zijn etsje *Siska*. Potlood, 180 × 227 mm. Afb. 4 (onder). *Het meisje met de geitjes*, 1875. Doek, 66 × 101 cm. Particuliere verzameling.

ook een 'honourable degree in Science' behaalde, speelde zijn gezondheid hem parten. Hij was genoodzaakt zijn studie te staken. Fridlander was niet onbemiddeld en kon zich veroorloven een jaar te reizen. Daarna is hij zich volledig gaan wijden aan het schilderen. Fridlander was in belangrijke mate autodidact. Hij kreeg maar enkele lessen van Borough Johnson, een kunstenaar uit Chelsea. William Blake was een van zijn belangrijkste inspiratiebronnen¹¹. Fridlander publiceerde verder enige dichtbundels¹². Over zijn vrouw Ethel, die ook schilderde, is weinig bekend. Fridlander en Maris voelden elkaar goed aan. Beiden schuwden de publiciteit en hadden een aversie van geld. Urenlang spraken zij over schilderen, tekenen en etsen. Maris bezocht de Fridlanders ook regelmatig in hun huis in Hampstead. In 1922, dus enkele jaren na de dood van Thijs Maris (in 1917), stelde Fridlander zijn herinneringen

aan zijn bezoeken te boek in een zeer lezenswaardig werk *Matthew Maris*¹³. Het heeft niet de pretentie van een biografie, maar is bedoeld als een persoonlijke herinnering aan een goede vriend. Fridlander vertelt erin van zijn lange gesprekken die hij met Maris had over uiteenlopende onderwerpen, die betrekking hadden op zijn persoon en werk. Alleen datgene wat Fridlander zich goed herinnerde, publiceerde hij.

Vlak voor zijn dood gaf Matthijs Maris een belangrijk ensemble tekeningen aan Ernest Fridlander. Het bestond vermoedelijk uit dertig tekeningen en twee schetsboekjes. Beide dateren – gezien de thematiek – van Maris' Parijse en van het begin van zijn Londense tijd. Of Fridlander ooit werk van Thijs Maris heeft gekocht, is niet bekend. Wel verwierf hij de correspondentie van Maris met de Rotterdamse reder P. F. Thomson, die de kunstenaar lange tijd financieel had

ondersteund¹⁴. Deze briefwisseling schonk Fridlander evenals een aantal tekeningen aan het Haags Gemeentemuseum¹⁵. Het belangrijkste deel van de werken van Maris gaf hij later aan mevrouw E. Schulte Nordholt-Leclercq, van wie het Rijksprentenkabinet in 1980/1982 vrijwel het gehele ensemble kocht. Het bestaat uit twee schetsboekjes, achttien krijt-, potlood- en penseeltekeningen en twee aquarellen.

Het is in deze bijdrage de bedoeling de aandacht te vestigen op het tussen 1980 en 1982 door het Rijksprentenkabinet verworven ensemble van Maris en enkele werken daarvan nader te belichten. Een lijst van alle afzonderlijke tekeningen vindt men aan het slot van deze bijdrage.

De twee schetsboekjes dateren van de tijd dat Maris in Parijs woonde (1869–1877). Uit de aantekeningen van de kunsthandelaar W. J. G. van Meurs, die van plan was een biografie van de kunstenaar te schrijven¹⁶, weten we dat Matthijs vermoedelijk vijf schetsboekjes bezat. De thema's van de tekeningen erin liepen uiteen van studies van zijn poes tot voorwerpen in het Musée Cluny. Verder maakte hij verschillende schetsjes van Montmartre en omgeving. In zijn boek *Matthew Maris* beschrijft Fridlander de twee schetsboekjes die in 1981 door het Rijksprentenkabinet verworven zijn¹⁷. In één ervan (inv. 1981 : 7) heeft de kunstenaar op de eerste twintig bladzijden vooral rustieke plekjes uit de omgeving van Parijs getekend: kleine uitspanningen en de oevers van een riviertje, omzoomd door bomen en boomstronken. In het tweede gedeelte komen vooral kinder- en vrouwefiguren aan bod, af en toe geflankeerd door de voor Maris zo karakteristieke geitjes. Verschillende tekeningen uit de schetsboekjes zijn voorstudies voor zijn schilderijen. Dat is bij voorbeeld het geval met *Het meisje met de geitjes* (afb. 3a en b en 4)¹⁸ en met *De buitenkant van een Frans stadje* (afb. 5 en 6). De schetsen zijn uitgevoerd met Italiaans krijt dat Maris graag gebruikte vanwege de zachte zilvergrijze tint ervan. Hij probeerde – zoals Philippe Zilcken het uitdrukte – zijn etsen, tekeningen en schilderijen *onstoffelijk*

Afb. 5. Voorstudie voor het schilderij *De buitenkant van een Frans stadje*. Zwart krijt. Twee bladen van een schetsboek. Het linker gedeeltelijk afgebeeld. Bladmaat 140 × 225 mm. Deze tekening maakt deel uit van één van Maris' schetsboekjes.

te maken en door veelvuldig herhalen en overdoen het *atmosferische* te bereiken¹⁹. In het andere schetsboekje (inv. 1981 : 6) heeft Matthijs Maris een aantal idyllische composities van twee figuren in steeds wisselende poses getekend. Deze 'prinsen' en 'prinsessen' – zoals ze later werden genoemd – treffen we veelvuldig aan in het werk uit zijn Londense periode (1878–1917). Zo maakte hij in dit schetsboekje een reeks voorstudies (p. 3 verso t/m 12 recto) voor twee tekeningen, die eveneens afkomstig zijn uit het ensemble van Fridlander (inv. 1981 : 5 en inv. 1982 : 11), en voor de – ten onrechte als *De koningskinderen* aangeduide – tekening uit de collectie van mevrouw A. E. Reich-Hohwü (inv. 1978 : 30) in het Rijksprentenkabinet (afb. 7–9). Een belangrijke groep vormen de acht jongelingschetsen, ook wel *Titanen* genoemd. De jongelingen zijn, gezien de tempels op de achtergrond bij enkele ervan, 'klassieke' figuren²⁰. In de *Mededelingen van*

Afb. 6 (onder). De buitenkant van een Frans stadje,
1872. Doek, 59 × 90,8 cm. Particuliere verzameling.

Afb. 7. Staande vrouw en achter haar een zittende man.
Zwart krijt, penseel in bruin, 562 x 394 mm.

Afb. 8. Staande vrouw en achter haar een zittende man.
Zwart krijt, penseel in grijs, bruin en wit, 545 × 360 mm.

Afb. 9. Peace, ook wel De koningskinderen genoemd.
Zwart krijt, 511 × 348 mm. Dit blad is het spiegelbeeld
van afb. 8.

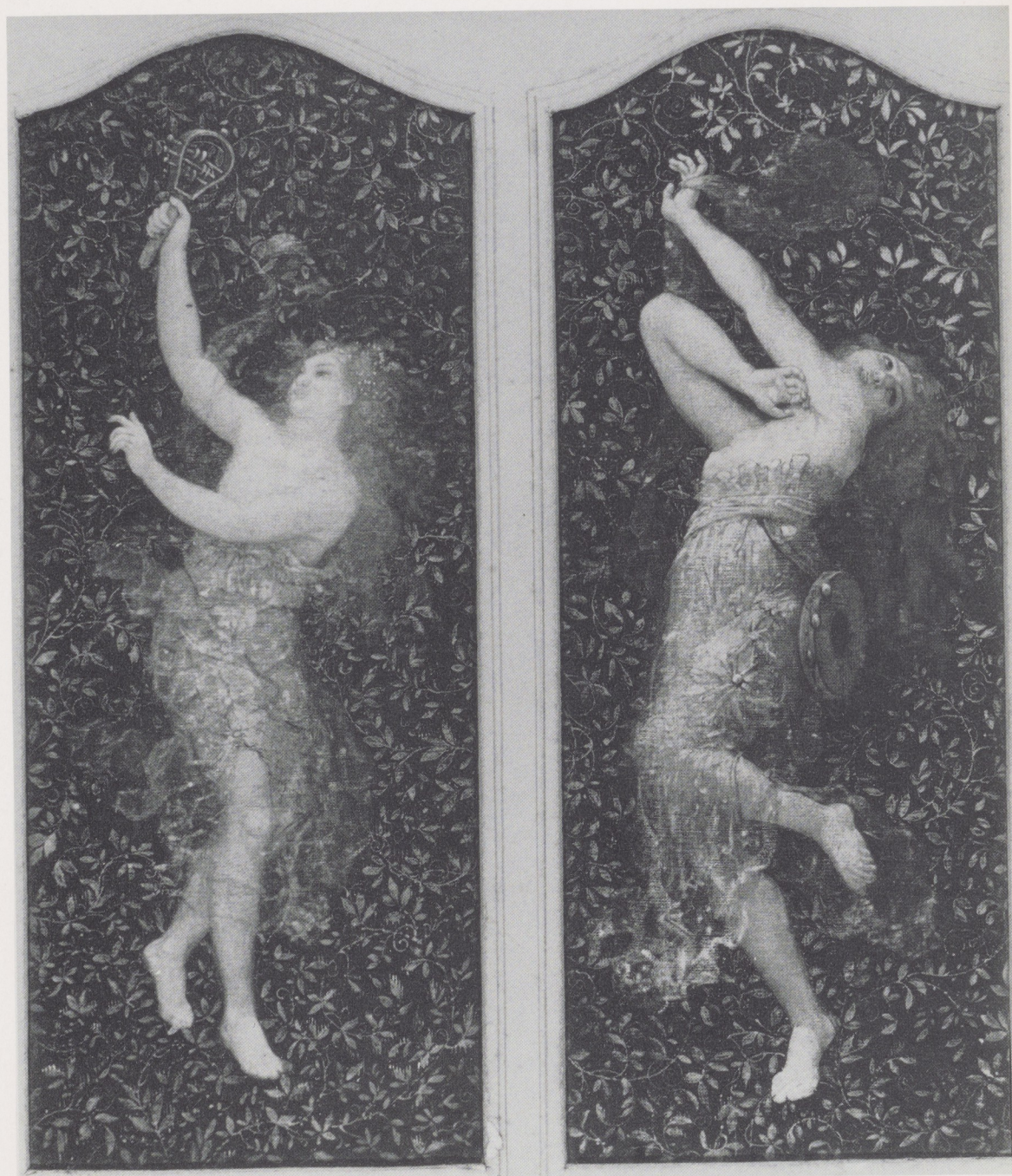
het Haagse Gemeentemuseum²¹ schreef W. J. G. van Meurs over deze schetsen een artikel, waarin hij vertelt hoe de kunsthandelaar Elbert Jan van Wisselingh en Thijs Maris in een etalage van een tapiissier in de rue Laffite te Parijs een kamerscherm zagen staan dat uit vier klappen bestond. Op de voorzijde stonden vier dansende meisjes (afb. 10 en 11), terwijl op de achterzijde bloemstukken waren geschilderd. Op advies van Maris werd het kamerscherm gekocht voor Daniel Cottier, een kunsthandelaar bij wie Van Wisselingh toen in dienst was. Cottier was er weinig mee ingenomen. Maris heeft de vier vrouwefiguren overgeschilderd. Buiten zijn weten verkocht Cottier de schermen als oorspronkelijke Marissen. De koper, Hamilton Bruce, was er zo tevreden over dat hij er nog vier bestelde. Maris maakte een twaalfstal schetsen van elk der

jongelingen afzonderlijk (afb. 12-14) en schilderde er vier op doek. Deze vielen de opdrachtgever zo tegen dat hij ze uiteindelijk verkocht aan Van Wisselingh, die de doeken op zijn beurt aan de schilder teruggaf. Maris heeft de werken lange tijd onuitgepakt laten staan. Toen hij ze na enige jaren tevoorschijn haalde, vielen ze ook hem tegen. Hij heeft ze tenslotte vernietigd, wat hij wel meer deed met werk waarover hij niet tevreden was. Nu de jongelingenschetsen uit het bezit van Fridlander door het Rijksprentenkabinet werden verworven, zijn alle studies voor de kamerschermen, waarvan Van Meurs dacht dat het er slechts zeven waren²², in openbare verzamelingen terecht gekomen. Van de twaalf waren er vijf bij W. J. G. van Meurs en zeven bij Fridlander terechtgekomen. De eerste schonk zijn *Titanen* in 1933 aan het Gemeentemuseum in Den Haag; daar had

Afb. 10 en 11. Het kamerschut dat Maris met E. J. van Wisselingh in Parijs kocht. De 'Dancing Figures' zijn door Maris begin 1879 overgeschilderd (foto R.K.D., 's-Gravenhage).

Afb. 12. Een serie jongelingenschetsen, ontwerpen voor kamerschermen. Zwart krijt, 135/145 x ca. 378 mm.

Afb. 13 (linksonder). De schalmeiblaazer, ontwerp voor een kamerscherm. Zwart krijt, 278 x 190 mm.

Afb. 14 (rechtsonder). Dansende figuur van voren, ontwerp voor een kamerscherm. Zwart krijt, 277 x 185 mm.

men in 1932 op de veiling van P. F. Thomson al de *Schalmeiblazer* verworven²³. Het Rijksmuseum bezat tot nu toe twee schilderijen uit Maris' Parijse tijd, namelijk *Sprookje* (A 2705) en *De ophaalbrug*, beter bekend als het *Souvenir d'Amsterdam* (A 2704). Het Rijksprentenkabinet had slechts één schetsboekblad uit Maris' Parijse tijd (inv. 1943 : 54) en een monumentale tekening uit zijn Londense periode (zie p. 117; afb. 9) waarvan nu een aantal voorstudies aan de collectie konden worden toegevoegd. De tekeningen, die thans zijn verworven, lagen Maris na aan het hart; steeds heeft hij ze zorgvuldig bewaard. Met dit ensemble dat tot 1955 in het bezit was van Ernest Fridlander, is een belangrijke lacune in 's lands nationale tekeningenverzameling opgevuld en is Maris' werk, dat in de collectie Drucker en in de verzameling Reich-Hohwü zwak vertegenwoordigd was, thans met een aantal representatieve werken uitgebreid.

Noten

¹ Aanvankelijk trok hij in bij de kunsthandelaar Daniel Cottier. Daarna woonde hij van 1888-1906 op 47 St. John's Wood Terrace en van 1906-1917 op 18 Westbourne Square.

² L. van Deyssel, *Album Thijs Maris*, inleiding tot het album (met reproducties van werk van Matthijs Maris), 's-Gravenhage 1898. De band en de versiering van dit album zijn ontworpen door C. A. Lion Cachet. Een exemplaar ervan is o.a. in de bibliotheek van het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit te Leiden.

³ Van Deyssel, *op.cit.* (noot 2), p. 2 (ongenummerd).

⁴ Van Deyssel, *op.cit.* (noot 2), pp. 2 en 3 (ongenummerd).

⁵ E. Forest, *Memoires*, Amsterdam 1960, pp. 89-91. Achterin het boek heeft zij integraal de brieven van Matthijs Maris, die zij bezit, opgenomen. Herinneringen van een bezoek aan Maris zijn bij voorbeeld ook te vinden in: J. Huizinga, *Leven en werk van Jan Veth*, Haarlem 1927, pp. 29-33 en E. F. Nieuwenhuis, 'Herinneringen aan Thijs Maris', *Het Vaderland* 15 okt. 1939.

⁶ Ph. Zilcken, *Herinneringen van een Hollandsche schilder der negentiende eeuw 1877-1927* (manuscript), p. 37c, Rijksbureau voor Kunsthis-

torische Documentatie, Den Haag (R.K.D.). Het manuscript wordt hierna aangeduid als Zilcken, *Herinneringen*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ In Teylers Museum te Haarlem berusten driehonderd brieven van Matthijs Maris aan W. J. G. van Meurs. Zie J. F. Heijbroek, 'Matthijs Maris in Parijs 1869-1877', *Oud Holland* 89 (1975), p. 286 (verder aangeduid als: Heijbroek, *Oud Holland*).

⁹ E. D. Fridlander, *Matthew Maris*, London/Boston 1921, pp. 8-9 (verder aangeduid als Fridlander, *Matthew Maris*).

¹⁰ De biografische gegevens over E. D. E. Fridlander zijn ontleend aan *A retrospective exhibition of the work of Ernest David Emmanuel Fridlander*, Leighton House Art Gallery, Jan. 22nd to Feb. 10th 1962.

¹¹ *Ibidem*.

¹² D. Fridlander, *Of earth and the spirit*, Oxford 1938.

¹³ Fridlander, *Matthew Maris, op.cit.* (noot 9).

¹⁴ Deze correspondentie berust thans in het Haags Gemeentemuseum. De brieven die Maris aan Fridlander heeft geschreven, zijn alleen in copie bewaard gebleven. Deze copieën berusten in het R.K.D. in Den Haag. Zie voor de andere brievencollecties: Heijbroek, *Oud Holland, op.cit.* (noot 8) pp. 286-287. Sedert het verschijnen van de laatste publicatie zijn enkele andere collecties brieven aan het licht gekomen, o.a. die aan Ernst Leopold Sichel (1862-1941); zie hierover T. B. Brumbaugh, 'A Matthijs Maris correspondence', *Oud Holland* 95 (1981), pp. 88-96. Het Rijksprentenkabinet kreeg in 1977 zeven brieven van Matthijs Maris ten geschenke. Zes ervan waren gericht aan de Engelse schilder Felix Stone Moscheles (1833-1917) en één aan 'mr. Green'.

¹⁵ Zie Heijbroek, *Oud Holland, op.cit.* (noot 8) p. 286. Aan het Haags Gemeentemuseum schonk Fridlander zes tekeningen en één opgewerkt exemplaar van zijn ets *De Zaaier*. Enkele van de bladen zijn afkomstig uit het Parijse schetsboekje (inv. 1981 : 5) dat het Rijksprentenkabinet zojuist heeft verworven. De tekeningen in het Haags Gemeentemuseum hebben de volgende inventarisnummers: T71-1930, T26-1939, T160-1954, T161-1954, T162-1954 en T163-1954. De ets heeft nr. T171-1954.

¹⁶ De aantekeningen van Van Meurs berusten op het R.K.D. te Den Haag. Op zijn ziekbed heeft

Van Meurs een begin gemaakt met zijn biografie van Maris, maar hij was niet in staat het manuscript te voltooien.

¹⁷ Fridlander, *Matthew Maris, op.cit.* (noot 9), pp. 29–30.

¹⁸ Tentoonstellingscatalogus *Matthijs Maris*, 's-Gravenhage (Haags Gemeentemuseum) 1974, cat.nr. 94 (afb. p. 52).

¹⁹ Zilcken, *Herinneringen, op.cit.* (noot 6), p. 37 c-d.

²⁰ H. E. M. Braakhuis & J. van der Vliet, 'Patterns in the life and work of Matthijs Maris', *Simiolus* 10 (1978/1979), pp. 169–170.

²¹ W. J. G. van Meurs, 'Bij de jongeling-schetsen van Matthijs Maris', *Mededelingen van het Haags Gemeentemuseum* 13 (1958), pp. 46–50. Over het kamerscherm is vrij veel in kranten en tijdschriften gepubliceerd zoals in: *De Amsterdammer* van 8 en 22 febr. en van 1 maart 1914 (door W. J. G. van Meurs); de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 11, 16 en 23 febr. (door J. Veth), van 14 febr. (door P. Haverkorn van Rijsewijk) en van 18 febr. (door beiden); *De Gids* (1914), pp. 174–178 (door Jan Veth) en in *Onze Kunst* 36 (1919), pp. 95–96 (door P. Haverkorn van Rijsewijk). Verder heeft Maris zelf ook nogal wat brieven aan de jongeling-schetsen en de voorgeschiedenis ervan gewijd.

²² *Idem*, p. 50.

²³ *De Schalmeiblazer*. Zwart krijt, 315 x 184 mm. Inv.nr. T47-1932.

Lijst van tekeningen en schetsboekjes van Matthijs Maris uit het bezit van Ernest Fridlander. De werken werden door het Rijksprentenkabinet verworven in de periode 1980–1982

DE JONGELINGENSCHETSEN OF TITANEN (ONTWERPEN VOOR KAMERSCHERMEN):

Zes mansfiguren, ontwerpen voor kamerschermen (afb. 12). Verso: ontwerp-schetsje; opschrift: 25 bis. Zwart krijt, 135/145 x ca 378 mm. Inv. 1980: 37.

Schalmeiblazer (afb. 13). Verso: opschrift: 25. Zwart krijt, 278 x 190 mm. Inv. 1980: 38.

Dansende figuur van opzij, naar rechts. Verso: dezelfde figuur naar links. Zwart krijt, 280 x 160 mm. Inv. 1980: 39.

Dansende figuur van voren (afb. 14). Verso: opschrift: 25. Zwart krijt, 277 x 185 mm. Inv. 1980: 40.

Lopende man met lam en vogel (?). Verso: opschrift: 25. Zwart krijt, 333 x ca. 188 mm. Inv. 1980: 41.

Staande man met vogel. Verso: opschrift: 25. Zwart krijt, 330 x 190 mm. Inv. 1980: 42.

Staande man met korf (over een schets voor De Boogbinder). Verso: opschrift: 25. Zwart krijt, 278 x ca. 185 mm. Inv. 1980: 43.

TEKENINGEN MET LANDSCHAPPEN EN FIGUREN

Twee studies voor: *De begrafenis van het zoontje van Jacob Maris* (1869). Verso: gedeelte van een Frans opschrift (niet van Maris' hand). Pen in bruin op gelinieerd papier, 123 x 210 mm. Inv. 1980: 44.

Schetsblad met enkele figuurstudies en met drie studies voor het landschap met *Een meisje en twee geitjes*. Het schilderij dat Maris hiervan maakte, dateert van 1875 (afb. 3 recto en verso en afb. 4). Potlood, 182 x 222 mm. Inv. 1980: 45.

Meisje met vlinders. Verso: studies van een zittende vrouw en van een slapend kindje (?). Potlood, 215 x 150 mm. Inv. 1980: 46.

Twee schetsen van *Een meisje met vlinders*. Verso: zittende vrouw en studies van twee kinderkopjes. Potlood (twee stukken papier), 217 x 222 mm. Inv. 1980: 47.

Schets van een landschap. Zwart krijt, 220 x 163 mm. Inv. 1980: 48.

Gezicht op een stad met een kathedraal (?). Verso: idem. Zwart krijt, 176 x 251 mm. Inv. 1980: 49.

Drie meisjeskopjes. Verso: twee landschapsschetsen. Zwart krijt, 262 × 181 mm. Inv. 1980: 50.

Studie van twee figuren. Zwart krijt, 263 × 181 mm. Inv. 1980: 51.

Studie van een zittende vrouw. Zwart krijt, ca. 200 × 150 mm. Inv. 1980: 52.

Studie van een staande vrouw. Zwart krijt, ca. 210 × 160 mm. Inv. 1980: 53.

Jeugdig paar. Aquarel, 390 × 281 mm. Inv. 1981: 4.

Staande vrouw en achter haar een zittende man (afb. 7). Zwart krijt, penseel in bruin; op de keerzijde van de ets *De Zaaier* (naar Millet), 562 × 394 mm. Inv. 1981: 5.

Staande vrouw en achter haar een zittende man (afb. 8). Zwart krijt, penseel in grijs, bruin en wit, 545 × 360 mm. Inv. 1982: 11. Dit blad is een gespiegelde en opgewerkte versie van *Peace* (inv. 1978: 30), ook wel de *Koningskinderen* genoemd.

Schetsboekje met 35 bladen, figuur- en dierstudies. Potlood en krijt, met penseel in bruin; op ruitjespapier, 128 × 204 mm. Inv. 1981: 6.

Schetsboekje met 35 bladen, ländschappen en enkele figuren (afb. 5), waaronder copieën naar *Italiaanse meesters* (fol. 32 v°, 33 v° en 35 v°). Zwart krijt, potlood en enkele met aquarel op blauw papier, 141 × 220 mm. Inv. 1981: 7.